

**ONA TILI DARSIDA “YULDUZLI TUNLAR” ASARI ASOSIDA MATN VA
LUG‘ATLAR BILAN ISHLASH****Karomatov Akbar Abramat o‘g‘li**

CHDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti, 2-kurs talabasi.

Akbar.karomatov320@gmail.com +99893 763 42 72

ANNOTATSIYA: Badiiy asarlarning lisoniy tili bilan ishlash haqida amaliy ko’rsatmalar. O‘quvchilarning matn va lug‘atlar bilan ishlash ko‘nikmasini badiiy asarlarlarning lisoniy tahlili asosida oshirish uchun pedagog xodimlarga uslubiy-tahliliy tavsiyalar.

TAYANCH SO‘ZLAR: Choshnagir, qandil, ark, koshin, bakovul, mo’ysafid, mucha, sulton, mirzo, mehr-u shafqat, ilik.

Matn va lug‘atlar bilan ishlash darslarida o‘quvchilarning so‘z va lug‘at boyliklarini oshirish maqsadida turli badiiy matnlar va mumtoz asarlarning lug‘atlari tahlil qilinadi. Tahlil qilish jarayoni, albatta, o‘qituvchilar ko‘magi va yordamida nazariy materiallardan foydalanan holda olib boriladi. Bunday jarayonda esa, o‘qituvchidan katta lug‘at boyligi va mumtoz matn va parchalar bilan ishlashdagi mustahkam malaka kerak bo‘ladi. buning uchun pedagog xodim, avvalo mavzu doirasida berilgan matn yoki parcha bilan tinish bo‘lishi va shu bilan birga matn tili bilan ishlagan bo‘lishi lozim. Dars jarayonida Pirimql Qodirovning “Yulduzli tunlar” roman-diologiyasidan olingan parcha ustida mavzu talablaridan kelib chiqib pedagog xodim quyidagicha ishlashi va materiallar to’plashi mumkin. Avvalo, mavzuda berilgan matin bilan batafsil tanishib chiqish va o‘quvchilar uchun lug‘at sifatida so’zlarni belgilab olish.

OHANGLARGA YO‘G‘RILGAN SO‘ZLAR

Tashqari eshikdan ta’zim qilib kirgan **choshnagir** ayol ovozini qo‘rquv bilan pasaytirib xabdi:

– Osmonda yulduzlar siyrak qoldi. Hademay tong yorishur. Hazrati oliv saharliksurlarmu?

Tong otib, azon aytilgandan so‘ng ro‘za o‘z kuchiga kiradi, hech kim hech narsa yeb-ichisinkin bo‘lmay qoladi. Uzun va issiq yoz kunida podshohni sahariksiz qoldirish beginlar uchun och-nahor qolishlaridan qo‘rinchliroq edi.

... Osmon oqarib qoldi. Tong yorishgan sari **qandildagi** shamlarning nuri xira torta boshladidi.

Azon aytadigan payt o‘tib boryapti. **Arkdan** tashqaridagi masjidning imomi **koshinl** oraga chiqib, **bakovulning** ishorasini sabrsizlik bilan kutyapti. Axir Mirzo hazratlari saharli bo‘ulgurmasdan, azon aytish xatardan xoli emas. Ovqat yeyilib, choyga o‘tilganda Umarshay zo xotinlariga vaziyat qanchalik og‘irlashayotganini aytib berdi.

Shu payt masjid tomondan azon tovushi eshitildi. Choy ichayotgan Xonzoda begin shoshilblasini dasturxonga qo‘ydi. Umarshayx mirzo xotinlariga bir-bir qarab, dedi:

– **Mo‘ysafidlar:** “To‘rt **muchang** butun bo‘lsin”, - deb duo qilurlar. Fotima **Sulton**, Qutlu,

orxonim, Qorako‘z begin, farzandlarimiz Xonzoda begin, Jahongir **mirzo** – har biring mizning aziz bir muchasidirsiz. Istaymenki, bu mushkul vaziyatda hamma muchalarimiz butusin, bir-birlariga **mehr-u shafqat** ko‘rsatsin. **Ilik** o‘z o‘rnida aziz. Ko‘z o‘z o‘rnida **mo‘taba** ur ko‘z bilan ilik bir-biriga **nizo qilsa**, bundan har ikkisi jabr ko‘rur.

(P.Qodirov, “Yulduzli tunlar”)

(1, foydalanilgan adabiyotlarga qaralsin, 74-75-betlar).

Matnda belgilangan har bir so‘zni “O’zbek tili izohli lug’ati” yoki badiiy asar tili izohli lug’atidan topib izohlagan holda ularni dars jarayoni uchun material sifatida to’plash lozim. Materllarni quyidagi talab, ko’rsatma va tartib bo’yicha yig‘ish darsning sifatli bo’lishiga o‘z ta’sirini, albatta ko’rsatadi.

Matnda qo’llanilgan va mavzu maqsadini amalga oshirish uchun mos keluvchi so’zlarning barchasini yuqoridagi va dars jarayoni uchun zarur bo’lgan qo’shimcha talablar bilan bajarish mumkin. So’ng esa matin doirasi belgilangan va qo’shimcha talablar asosida yig‘ilgan materiallar quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi.

QANDIL I – [a. – chiroq, chilchiroq, lyustra < yun.

* Kandela – sham, shamchiroq < lot. Candela – sham]

* Bir necha sham yoki lampochka qo‘yiladigan oyoqli yoki osma chiroq; chilchiroq, lyustra. Devoriy qandil.

* Osma qandil. Oltin qandildagi elliklab shamlarning nuri.. uyga bir xayoliylik berar edilar. **A. Qodiriy, O’tgan kunlar.**

* O‘rnidan turib, devordagi vklyuchatelni chiqillatgan edi, uch lampali qandil yog‘dusi notinch va hayajonli yuzlarga tushdi. **P. Qodirov, Uch ildiz.**

* Katta dolon, har bir uyda qiy-chuv, yerda chiroq, qandillar osig‘li – **q. J.**

Sharipov, Xorazm.**ARK I** — f. — ichki qal'a] map.

*Poytaxtdagi qasr; xon yoki amirning atrofi baland devor bilan o'ralgan qo'rg'onsaroyi. Fitnachilar amir jo'nab ketgan kunning er tasi tunda arkka hujum qildi. **B. Ahmedov, Ulug'bek.**

*Ark ichi kimxob va zar chakmon kiy gan, kumush kamar bog'lagan va katta salla o'ranganlar bilan to'ldi. **J. Sharipov, Xorazm.**

KOSHIN – [f. – kafel, koshin]

1 Chinniga o'xshatib ishlangan, yaltiroq, naqshli g'isht plitkasi. Dehlida masjid va mezanalar keragidan ortiqcha. Hallarini, koshinlarini, naqshlarini qaerdadir ko'rgandaymiz. **Z. Akramov, Hindiston lavhalari.**

2 Bir-biriga zinch qilib yopishtirilgan rang-barang shisha, marmar, tosh, yog'och va sh. K. Dan yasalgan surat yoki naqsh. U madrasalar ichki-tashqi keng sahnga, baland va mustahkam devorga, hashamatli toq-ravoq va guldastalarga ega bo'lib, ba'zilarining peshtoqlari, gumbazlari va devorlari rang-barang koshinlar bilan bezatilgan bo'lar edi. **S. Ayniy, Esdaliklar.**

BAKOVUL – bukovul 1). – esk. Tar.

* Podshoh, xon va lashkarlarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat olib boruvchi, hukmdorga taom tortishdan oldin uni avval o'zi totib ko'rvuchi mansabdor; bosh oshpaz (1).5.asr va undan keyingi davr). Naql qilishlaricha, ushbu taom – [ajabsanda] Bobur saroyining bakovullari ijodiga mansub emish. **K. Mahmudov, o'zbek tansiq taomlari.**

*Gunoh shulkim, – dedi Bobur qat'iy ohangda, – bakovullarimiz sizdan qattiq ranjibdirlar: tortgan taomlaridan loaqlar bir luqma tanavvul etmas emishsiz. **«Yoshlik».**

* Bakovul bo'shashgancha bir chekkada turardi. **«Sharq yulduzi».**

*Tar. Oltin o'rda xonligida qo'shinga maosh ulashish, o'ljalarni taqsimlash singari vazifalarni bajaruvchi yuqori mansabdor. – shv.

*To'yarda taom tayyorlovchi oshpaz, pazanda.

*Yuzlari tandirdan endi uzilgan nondayin qipqizil, mo'ylovli bir odam bakovul bo'ldi. **«Yoshlik».**

*To'y va bayram (hayit) munosabati bilan o'tkaziladigan kurash, poyga, uloq (ko'pkari) kabi musobaqalarni boshqaruvchi. Bular to'yga bakovul ham bo'ladi. Har kim qo'ldan kelganini qiladi. **«Intizor».**

* Ahmadjon ota, Meliqo'zi va bakovullar muzika sadolari ostida o'rtaga tushdilar. **«Yoshlik».**

*Tayyor oshga bakovul Tayyoriga ayyor, qulay vaziyatdan foydalanib qoluvchi odam. Qiz bo'yiga yetgandan keyin, Mamasaid «tayyor oshga bakovul» bo'ldi: «Men eng yaqin tog'aman, shuning uchun ota o'rniiga otaman», deb da'vo

qildi. P. Tursun, o'qituvchi.
*Tayyor oshga bakovul, deb shuni aytarkanlarda! S. Zunnunova, Olov.
MO'YSAFID – [f.– oppoq soch]
1 Soch-soqoli oqargan, mo'ylari oqargan. Mo'ysafid odam. Haqorat qilingan mo'ysafid boshlarini solintirib qaytib ketdi. M. Ismoilii, Farg'ona t. O.
* Ko'rina boshladi boshda oq tuklar, Mo'ysafid ismini tashiy boshladim. G'.
G'ulom.
2 Keksa, chol. Ko'pchilik yigirma bilan qirq orasidagi yigitlar bo'lib, orada uch-to'rtta qirq-ellik yoshlilar, hatto oltmishta yaqinlashgan bir mo'ysafid ham ko'rindi. A. Qodiriy, Obid ketmon.
3 – s. T. Ara – q. Ostonaqlul birinchi qadahni «Mirzakarim oshnasining salomatligiga» ichdi. Keyingi qadahni «bu-ku mo'ysafid, sen uchun zahar ichishga tayyorman!» deb ko'tardi. S. Abduqahhor, Sanamay sakkiz dema.
MUCHA – esk. – 1 Kishi a'zosi. – [Qambar:]
* Qani, torting chilimni, muchangiz cog' bo'lsa ham, chilim so'rishdan boshqa ishga yaramaysiz! Oybek, Tanlangan asarlar.
*To'rt mucha Oyoq, qo'z, ko'z va qulo – q. To'rt muchasi sog' odamga bekorchilikdan yomon dard yo'q ekan. S. Siyoev, Avaz.
2 – tlsh. – ayn. Gap bo'lagi – q. Bo'lak – 1. Gapning bosh muchalari.
SULTON – [a. – oliv hukmdor, podsho]
1 Musulmon davlatlarida amir, xon, shohlar unvoni. Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtingda ulton bo'l. Maqol.
*Bu choqqacha qancha zamonlar o'tdi, Qancha podsho, amir ham xonlar o'tdi, Yo'q-yuqa kambag'al bilan ishi yo'q.. O'z kayfini surib sultonlar o'tdi. Ergash Jumanbulbul o'g'li.
* Jahonda eng ko'p sarmoyaga ega bo'lgan Bruney sultonı – 1788 xonadan iborat bo'lgan saroyda yashaydi. «Fan va turmush».
2 ko'chma O'zgalar ichida eng oldingisi, sarasi; shohi. Sabo, arzimni yetkur, mohi tobon bir kelib ketsun. Tamomi husn elining shohi – sulton bir kelib ketsun. Hamza. Man sizni bilaman, ollyjanob, har qanday mayda gaplardan ustun turadigan, kek saqlamaydigan yigitsiz. Yigitlarning sultonisiz! S. Nurov, Narvon.
Javohirlar sultonı – olmos faqatgina zebu ziynat bo'libgina qolmasdan, balki zabardast hamda nozik texnika mahsuloti hisoblanadi. Gazetadan.
3 Sulton (erkaklar va xotin-qizlar ismi).
MIRZO – [a.+ f. Amirzoda, shahzoda].
MEHR I – [f. – sevgi, muhabbat; moyillik]
1 Insonning o'z tug'ishganlariga, yaqin kishilariga va umuman, odamga, narsaga bo'lgan samimiy muhabbati; yaxshi ko'rish tuyg'usi. Onalik mehri.

*Mehrini qozonmoq. Vatanga bo‘lgan mehr va muhabbat. Mehr bilan o‘qimoq. Ishga mehr qo‘ymoq. To‘satdan vujudini qamragan onalik mehri g‘olib kelib, tortgan azobi ham esidan chiqdi. **P. Tursun, O‘qituvchi.**

Ikki yor sevgisi ham mehri shunda. Shoirning ilhomni, she’ri ham shunda. **M. Alaviya.**

*Yoshlar o‘rtasida dehqonchilik kasbiga mehr uyg‘otishga e’tiborni kuchaytirish kerak. **Gazetadan.**

* Bu o‘rik bir vaqtlar Murotalining otasi tomonidan ekilgan va mehr bilan parvarish qilingan edi. **Sh. Rashidov, Bo‘rondan kuchli.**

2 Shafqat, rahmdillik. Odamning yuragida mehr bo‘lishi kerak. Kerakli vaqtida ko‘maklashish kerak. **Oybek, Tanlangan asarlar.**

* Mehr qo‘ymoq Mehrini bermoq, mehr bog‘lamoq. Men faqat o‘zim chizgan suratga – o‘z ijodimga mehr qo‘yanman, xolos! **P. Qodirov, Yulduzli tunlar.**

* Mehri tovlanmoq Mehri qo‘zg‘almoq, mehri jo‘sh urmoq. Onasi o‘g‘lini podshoh bo‘lmasidan oldingi nomi – [Botirjon] bilan atab, mehri tovlanib gapirgani Boburga juda yoqimli tuyuldi. **P. Qodirov, Yulduzli tunlar.**

SHAFQAT a. – rahmdillik, achinish, hamdardlik; iltifot Ayash, rahm histuyg‘usi; shunday histuyg‘uli munosabat.

*Og‘ainilar o‘zlarining ahilligi, birbiriga mehri, shafqati bilan hammaning diqqatini jalg etar, havasini keltirar edi. **Oybek, Quyosh qoraymas.**

* Kimki ulug‘roq – anga xizmat kerak, Kimki kichikroq – anga shafqat kerak.

Gazetadan.

*Bu gal ham uning mo‘ltirab qarab turishi xotinida shafqat emas, g‘azab qo‘zg‘atganiga ishonmasdi. **S. Ahmad, Saylanma.**

* Shafqat qilmoq Shafqatli munosabatda bo‘lmoq, shafqat ko‘rsatmoq; ayamoq. Mana shunday ot! Eng muhimi – dushmanga shafqat qilma. **K. Yashin, Hamza.**

* Amin buva: «Unga tushuntirsak.. xalqqa achinar, shafqat qilar», deb o‘ylagan edi. **M. Ismoilov, Farg‘ona t. O.**

ILIK – 1 esk. – ayn. Qo‘l

1 (asosan egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanadi). Sabr aylasang, murodingga yetarsan, Nasib bo‘lsa, yor ilkidan tutarsan. **«Tohir va Zuhra».**

* ..Xitoy qizlari mo‘g‘ul yigitlari ilkiga tushmaslik uchun yonib turgan uylar ichiga o‘zlarini urganlarini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. **M. Osim, Karvon yo‘llarida.**

* Sizga mening maslahatim – Andijonda ko‘p turmang. Ilikka tushib qolursiz. **P. Qodirov. Yulduzli tunlar.**

2 Boldir suyagi, oyoqning tizzadan to‘piqqacha bo‘lgan qismi. Yana bu oyoq yo iligidan, yo tizzasidan qirqilgan bo‘lsa ham mayli edi. **S. Zunnunova, Ko‘k chiroqlar.**

*Ha, ko‘chaga chiqmaysan, eshitdingmi Hoy bola! Iligingni sindiraman-u, kasalingni boqib o‘tiraveraman. **N. Safarov, Saodatning qissasi.**

3 Odamlar hamda qo‘y, mol va sh. K. Hayvonlar oyoqlarining ichida moysimon modda bo‘luvchi qismi; ana shu qismning (go‘shti bilan) pishirilgani. -Qani, barradan oling, o‘g‘lim, – dedi u ilik uza – tib. – Qo‘rqmang, bu parranda etiday yengil hazm bo‘ladi. **A. Mirahmedov, Qo‘ylar qo‘ziladi.**

*Maxsum yeb tozalangan ilikni asta dasturxonga qo‘ydi-da, hayajon ichida baqrayib o‘tirgan Boboqulga tikildi. **S. Anorboev, Oqsoy.**

4 Shu suyak ichidagi moysimon modda, to‘qima (iste’mol etiladi va nihoyatda quvvat-mador bo‘luvchi taom sifatida qaraladi). Yana bunday to‘qimalar paysimon suyaklar ichidagi ilik, yapaloq suyaklar orasidagi mijik va kemik deb ataluvchi yog‘lardan ham iborat bo‘ladi. **K. Mahmudov, O‘zbek tansiq taomlari.**

* Bo‘lmasa, iligini siz qoqib yeng, dada.. – dedi o‘g‘il. R. Fayziy. Sen yetim emassan Iligi baquvvat (yoki to‘q) – Kuch-madori yaxshi, kuch-quvvatga to‘la; bo‘liq. ..qopni bir hamla bilan orqaga olib, dadil ko‘tarildi-yu, g‘izillab yurib ketdi. Sakson ota orqadan qarab qoldi va ichida dedi: «Iligi baquvvat ekan!».

Oybek, O.v. shabadalar.

* Hakim aka har yilgidek bu yil ham g‘o‘zani yoshligidan «iligi to‘q», baquvvat qilib o‘stirish uchun harakat qilmoqda. **N. Rixsiev, Mirishkor.**

* Iligi puch (yoki puchaymoq) Tinka-madori qurigan; nimjon bo‘lib qolmoq. Axir bechoralarning ishlashi uchun ham kuch-quvvat, mador kerak-ku. Iligi puchayib qolgan odam nima ishga yaraydi **M. Hazratqulov, Jur’at.**

* Iligi to‘la (yoki to‘lmoq) yetarli kuch-quvvatga ega, yetarli kuch-quvvatga ega bo‘lmoq. O‘tga yaxshi o‘rganib, iligi to‘lgandan so‘ng ajratdim. **S. Anorboev, Oqsoy.**

*Temirtosh esa hokimning kiyimi ostidan bilinib turgan mushaklariga qarab, «Moy bilan go‘shtni ko‘p yeb, iligi to‘lgan», deb o‘yladi. **M. Osim, Karvon yo‘llarida.**

*Ilik uzildi – q. Iliguzildi. Ko‘klam chog‘i, ilik uzildi palla, odamning sillasi qurib, lohas bo‘laveradigan kunlarning biri. **X. Sultonov, Onamning yurti.**

*Ilik yuvmoq – esk. Qo‘l yuvmoq, aloqani uzmoq; kechmoq. Qolmadi hurmat

ahli olamda Olamu olam ahlidin yuv ilik. **Bobur.**

NIZO – [a. – bahs, tortishuv; janjal, to‘qnashuv; kurash] O‘zaro kelishmovchilik yoki qarama-qarshilik, dushmanlik, adovat orqasida tug‘ilgan holat, munosabat; ixtilof, nifoq. Davlatlar o‘rtasidagi nizolar. Milliy nizolar. Nizo urug‘ini sochmoq.

*Musulmonql o‘z g‘arazi yo‘lida orada yo‘q nizolarni qo‘zg‘ab, kuyovi Sheralixonni o‘ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi. **A. Qodiriy, O‘tgan kunlar.**

* Nizo solmoq yoki nizo urug‘ini sochmoq – Qarama-qarshilikni, kelishmovchilikni vujudga keltirmoq. Daho o‘ylab, ulug‘ shoir bilan ayoli orasiga nizo solishni topdi. **T. Murod, Yulduzlar mangu yonadi.**

* Oradan nizoni ko‘tarmoq O‘zaro kelishmovchilik, qarama-qarshilikni yo‘qotish. – **[Abdurahmonboy Qudratga:]**

*Uy-joyingni qaytaray, davlatimdan bahramand qilay, oradagi nizoni ko‘tar! **N. Safarov, Tanlangan asarlar.**

(2, Foydalanilgan adabiyotlarga qaralsin).

Yuqorida to’plangan lug’atlar orqali mavzu doirasida berilgan vazifalarni o’quvchilar bilan birgalikda bajarish o’quvchilarning lug’atlar bilan ishlash ko’nikmalarini paydo qiladi va shakiullantiradi.

Bunga misol sifatida mavzu doirasida berilgan 97-99-mashqlarni mashq talablaridan kelib chiqib quyidagicha o’quvchilar bilan to’plangan lug’atlardan foydalanib bajarish mumkin.

Misol sifatida 97-mashq ishlanmasi:

1) ziddiyatda bo‘lmoq;	Nizo qilmoq
2) ulug‘, aziz;	Mo‘tabar
3) qo‘l;	Ilik
4) oyoq, qo‘l, tana va bosh a’zolari;	Mucha
5) yoshi o‘tib qolgan kishi;	Mo‘ysafid
6) o‘zgalar orasida eng oldi, sarasi;	Aziz
7) ayollarga hurmat yuzasidan murojaat qilganda qo‘llanadigan so‘z;	Beginm
8) yoqish uchun shamlar solib ilib qo‘yiladigan uy johozi;	Qandil
9) chinniga o‘xshatib ishlangan, yaltiroq, naqshli g‘isht plitkasi;	Koshin
10) ish boshqaruvchilik lavozimi.	Bakovul (oshpaz)

(3, 75-bet)

Bu va boshqa materiallar va ko’rsatmalardan ko’zlangan asosiy maqsad pedagog xodimlarning lug’at, turli manba va mazuga doir materiallardan keng ko’lamda o‘rinli foydalanishlari va mavzu doirasida berilgan manbalar bilangina chegaralangan holda dars jarayonlarini olib bormasliklaridir.

O'quvchilarning har bir mavzu doirasida keng ko'lamda ma'lumotlarga ega bo'lishi, pedagog xodimlarning mavzu doirasida qay darajada ma'nan qurollanganliklariga bog'liqdir.

Foydalanimgan adabiyotlar:

1. Ona tili (Umumiyl o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfl uchun darslik) O'zXTaV.Toshkent – 2019.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", Davlat ilmiy nashriyoti – 2006.
3. Ona tili (Umumiyl o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfl uchun darslik) O'zXTaV.Toshkent – 2019.